

Тобакалов Чолпонбай Базарбаевич,
тарых илимдеринин кандидаты, доцент,
Ош технологиялык университети
E-mail: tobakalov70@bk.ru

КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТҮҮЛҮГҮНҮН ТҮПТӨЛҮШҮНДӨГҮ ТАРЫХЫЙ ИНСАНДАРДЫН РОЛУ

Бул макалада автор Кыргыз мамлекетинин негизделиши жана анын калыптанышында эл арасынан чыккан улуу инсандардын тарыхтагы жасаган иштерине, ролуна жана ордуна баа берүү менен анализ кылууга аракет кылган. Өзгөчө кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн негизделишиндеги каршылашкан топтордун иш аракеттерине басым жасалат.

Ачкыч сөздөр: Автономия, колония, каган, стратегия, этнос, революция, империя, интеллигенция.

Тобакалов Чолпонбай Базарбаевич,
кандидат исторических наук, доцент,
Ошский технологический университет

РОЛЬ ИСТОРИЧЕСКИХ ЛИЧНОСТЕЙ В СТАНОВЛЕНИИ КЫРГЫЗСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ

В данной статье автор пытается проанализировать возникновение кыргызского государства и его становление, оценивая деятельность, роль и место великих личностей в истории. Особый акцент сделан на деятельности оппозиционных групп по становлению кыргызской государственности.

Ключевые слова: Автономия, колония, каган, стратегия, этнос, революция, империя, интеллигенция.

Tobakalov Cholponbai Bazarbaevich,
candidate of historical sciences, associate professor,
Osh Technological University

THE ROLE OF HISTORICAL FIGURES IN THE FORMATION OF KYRGYZ STATEHOOD

In this article, the author tries to analyze the founding of the Kyrgyz state and its formation by assessing the work, role and place of great personalities in history. Particular emphasis is placed on the activities of opposition groups in the establishment of the Kyrgyz statehood.

Key words: Autonomy, colony, kagan, strategy, ethnos, revolution, empire, intelligence.

Киришүү. Эгемендүүлүктүн жана мамлекеттик көз каранды эместиктин шарттарында Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн өткөндөгү тарыхынын маанилүү маселелерине жаңыча мамиле жасоо аракети күч алууда. Биздин өлкөнүн коомдук-саясий турмушундагы өзгөрүүлөрдүн жүрүшү, түздөн-түз улуттук аң сезимдин

ойгонушу, улуттук ар намыстын жана сыймыктануунун кайра жанданышы менен байланыштуу. Бүгүнкү күндө кыргыз мамлекетинин тарыхынын тереңдиги андагы негизги роль ойногон тарыхый инсандарыбыздын эрдиктери ачык таанылып, совет доорундагы кыргыздардын тарыхы октябрь революциясынан башталгандыгы түшүнүктүү. [4] Албетте тарыхыбызды тактоодо, тарыхый инсандарыбыздын жүзүн ачып, келечек муундарга үлгү болуучу тарбиялык маанисин тереңдетүү, биздин негизги максатыбыз болуп саналат.

Изилдөөнүн максаты: Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн негизделүүсүндөгү тарыхый инсандардын чыныгы жүзүн келечек муундарга туура жеткирүү жана тарбиялык маанисин тереңдетүү.

Изилдөөнүн усулдары: Тарыхый изилдөөлөрдө калыптанып калган системалуу таанып билүүчүлүк, социологиялык, салыштырмалуулук, маданий-генетикалык усулдар колдонулду.

Бүгүнкү эгемендүүлүктүн жана мамлекеттик көз каранды эместиктин шарттарында Кыргызстандын тарыхынын маанилүү, актуалдуу маселелерине жаңыча көз карашта баа берүү негизги маселелердин бири болуп эсептелет. Кыргыздар байыркы улут катары тагдыры татаал болсо да, тарыхы бай бактылуу элбиз. Өз жери мекени бар, кылымдарды карыткан өз тилин, динин сактап калган. Байыртадан эле бабаларыбыз мамлекеттүүлүктү эңсеп, атагы алыска кеткен улуу мамлекетти түзүү үчүн күрөшүп келген.

XXI кылымда Кыргыз Республикасы дүйнө эли таанып билген, өз алдынча түтүн булаткан, эне тилде эркин сүйлөгөн, ири эл аралык уюмдарга мүчө саясий-экономикалык жана маданий башка мамилелерди жүргүзө билген мамлекетке айланды. Мамлекеттүүлүктү түптөөдөгү татаал жол эки миң жылдан ашык мезгилге созулуп келген. Кыргызстандын тарыхында, өзгөчө кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн түптөлүшүндө эл массасынын арасынан чыккан улуу инсандардын ролу абдан чоң. Бул маселеге Кыргызстандын тарыхында ар кайсы мезгилдерде ар башкача мамиле кылынгандыгы баарыбызга белгилүү.

VII кылымдын аягында Борбордук Азия ири саясий өзгөрүүлөрдүн борборуна айланат. Ушул аймакта күчтүү Кытай империясы менен теңтайлашкан экинчи түрк кагандыгы түзүлөт. Алар өзүнүн тегерегиндеги аз сандуу элдерди басып алып, кысым көрсөтө баштайт. Аз сандуу элдер биригип түрк каганатына чогуу каршылык көрсөтүүнү максат кылышат. Ал бирикменин башында кыргыз эли турган. Кыргыздын даңазалуу доору Барсбек баатыр менен байланыштуу. Барсбектин бийликке келиши менен аз сандуу элдердин турмушу оңолуп, социалдык-экономикалык жактан чыңала баштайт. Кыска мөөнөттүн ичинде ал кагандык титулду алып кыргыз мамлекетин түзгөн, тышкы дипломатияны күчөтүп кытай, тибет, карлуктар, түргөштөр менен бирикмеге барган. 711-жылы түрктөр менен болгон согушта Барсбек өлөт. Ошентип 40 жылдан ашуун убакыт мезгилде тарыхта кыргыздар жөнүндө маалымат жоголот. 840-жылы узака созулган согуштан кийин уйгур каганатынын ордуна Улуу кыргыз дөөлөтү түзүлөт. [3]

Бул кыргыздардын Борбордук Азиядагы жылдызы жанган мезгили болгон. Көп узабай Улуу кыргыз дөөлөтү жоюлуп, бийлик көп сандуу элдердин башында турган Чыңгыз ханга өтөт. Кыргыз жери Чыңгыз хандын уулу Чагатай улусуна карап калган. 1218-жылдан баштап кыргыздар мамлекеттүүлүгүн убактылуу жоготуп койгон. Бул мезгилде кыргыз мамлекеттүүлүгүн түптөөгө аракет кылган Мухаммед кыргыз, тарыхта Тагай бий деген ат менен калган. Андан кийин Тимурийлер мамлекети түзүлүп кыргыздар анын курамында болгон.

XIX кылымдан баштап Орто Азияда Кокон хандыгы үстөмдүк кылып турган. Ушул мезгилде түштүк кыргыздардан чыккан, түндүк-түштүк кыргыз урууларын бириктирип, бирдиктүү кыргыз мамлекеттүүлүгүн түзүүнү максат кылган инсан

Алымбек датка болот. Анын башкаруу мезгилинде элдин саясий аң-сезими ойгоно баштаган. Бул аралыкта дүйнөлүк үч империя Орто Азияны басып алууга ашыгат. Биринчиси Улуу Британия, экинчиси Орус империясы, үчүнчү жактан Кытай империясы болгон. Анткени Орто Азия анын ичинде кыргыз жери Борбордук Азиядагы эң маанилүү саясий стратегиялык аймак болгон. Кыргыз эли Октябрь революциясына чейин Россия империясынын курамында болуп, колониялык саясаттын оор запкысын чегип келген. Кыргыз эли үчүн Октябрь революциясынын мааниси өтө чоң. Себеби революция колониялык эзүүдөн бошонууга жана Кыргызстандын элинин бир топ жылдардан кийин өз мамлекеттүүлүгүнө жетүүгө мүмкүнчүлүк берген. Эл арасынан чыккан тарыхый инсандардын саясий ишмердиги көп жылдар бою тескери мүнөздөлүп келгендиги жалпыга маалым.

Революция мурунку Россия империясынын чет жакаларындагы элдерге этникалык биригүүсүнө, алардын андан аркы маданий - социалдык өнүгүүсүнө шарт түзгөн. Түркстан генерал губернаторлугунун курамында болгон улуттардын эч кимисинин мамлекети жана административдик борбору болгон эмес. 1918-жылы 20-апрелде Ташкентте ачылган Советтердин бүткүл Түркстандык съездинде, Түркстанда автономия түзүү жөнүндө маселе көтөрүлгөн. Советтердин съезди 30-апрелде РСФСРдин курамына кирген Туркестан Автономиялык Республикасынын түзүлгөндүгү жөнүндөгү чечимди кабыл алып жана Автономия жөнүндөгү жобону бекиткен. Натыйжада 1918-жылы Туркестан Автономиялык Советтик Социалистик республикасы (ТАССР) түзүлгөн. [1]

Ушул эле жылы майда Туркестан автономия укугунда Россиянын курамына кирет. Кыргыздар Туркестан автономиялык областынын курамына кирүү менен 4 областка: Жети-Суу, СырДарыя, Фергана жана Самаркандга бөлүнгөн башкача айтканда чачыранды болгон. [2] Ал эми бул областтарда кыргыздар башка улуттарга караганда азчылыкты түзүп, көпчүлүк убакта алардын кызыкчылыктары көңүлгө алынган эмес. Ушуга байланыштуу 1921-ж Алматыда болгон кенешмеде биринчи жолу Түркстан АССРинин курамында Тоолуу Кыргыз областын түзүү маселесин Абдыкерим Сыдыков көтөрүп чыккан. Бирок, анда бул маселе чечилбей, Казак АССРине Жети-Суу жана Сыр-Дарыя областары берилмек болот. Мындай маанилүү учурда Жети-Суу аткаруу комитетинин төрагасы А. Сыдыков жана аткаруу комитетинин бөлүм башчысы И Арабаев кыргыз элинин Түркстан АССРинин чегинде өзүнүн жеке территориясына укугу бар, өз алдынча Тоолуу Кыргыз областын түзүү сунушун кайрадан көтөрүп чыгышкан. Бул маселени чечүүдөгү күрөш өтө оор жана теңсиз болгон, себеби ошол учурда өкүм сүрүп жаткан Кыргыз (казак) АССРинин, түзүлө элек Кыргызстанга караганда мүмкүнчүлүгү көбүрөөк эле. [2]

Бул чечим кыргыздардын саясий абалын бир кыйла оордоткон. Анткени кыргыздар мурда бир автономиялуу республиканын курамына кирсе эми эки автономиялуу республикага бөлүнүп калмак. Бул шарт кыргыз улутундагы Жети-Суунун жооптуу кызматкерлерин мындай кадамдарга жол бербөөгө түрткөн. Бирок Тоолуу Кыргыз областын түзүү үчүн аракеттердин башында эле уруулук, улуттук мүнөздөгү эки топтун ортосунда талаш-тартыш башталган. А.Сыдыков башында турган топ Тоолуу Кыргыз областын түзүү үчүн активдүү күрөшкөн. Ал эми Рахманкул Кудайкулов жетектеген топ буга каршы иш жүргүзгөн. [2]

Кудайкуловду Ташкенттеги жана Алматыдагы казак улутундагы жетекчилер колдоп чыгышкан. Рахманкул Кудайкулов деген ким болгон? Рахманкул Кудайкулов кыргыздашып кеткен казак, сарбагыш уруусунун манабы Шабдан Жантай уулуна кызмат кылган. Атасы молдо болгон, ошондуктан баласын диний мектептен окуткан. Ал араб арибинде окуганды билген. Шабдан Жантаевге кызмат кылуу менен ал ага таянган. Орус дыйканы Пахотиндин эки атын уурдагандыгы үчүн аны элден чыгарган.[4] Элден куулган соң Султаналы Алагушев деген болуш өзүнө катчы кылып

алган. 1916-жылкы улуттук-боштондук көтөрүлүштө көтөрүлүшчүлөрдү чогултуп, аларга башчы болгон. Эл Кытайга качканда ал дагы качып, барымтачылык менен жанын баккан. 1918-жылы большевиктер партиясына мүчө болуу менен, бийлик бутагында акырындык менен ийгиликтерге жетишкен. Мындан сырткары “Ур-Токмок” иши боюнча партиядан чыгарылган жана соттолгон. 30-жылдары бошотулган. Фрунзе шаарында жүргөнүн көрүшкөн. Анын өмүрүнүн акыркы жылдары белгисиз. [4] 14-июнда КПТ Жети-Суу обкому партиянын БК Түрк бюросунун келишине даярдануу менен Р.Кудайкуловдун Тоолуу областтын түзүлүшү тууралуу докладын угушат. Ал кайрадан кара кыргыздардын бөлүнүүгө даяр эместигин кайталайт жана кыргыздар казактардын бир бөлүгү катары аныкталат деп билдирген. Р.Кудайкуловдун доклады бөлүнүүгө каршы чыккандарга күч берген.

1923-жылы СССРде улуттук автономияларды түзүү жана улуттардын тең укуктуулугу боюнча маселелер кайра карала баштаган. Анын негизинде Түркстан АССРнин курамындагы кыргыз элине автономиялуу област статусун берип, мурункудай Түркстан АССРнин эмес РСФСРдин курамындагы Кара-Кыргыз автономиялуу област болуп түзүлгөн. Бул 1924-жылдын 14-октябрында Советтердин Бүткүл союздук Борбордук Аткаруу Комитетинин 2-сессиясынын улуттук чек араларды бөлүштүрүү жана РСФСРдин курамында Кара-Кыргыз автономиялуу областын түзүү жөнүндөгү токтому менен бекитилет. Бул жерден да Сыдыков менен Кудайкуловдун тобунун ортосунда, тирешүү болгон. Сыдыков, Ж.Абдрахманов, И.Арабаевдар Кара Кыргыз Автономиялуу областы түздөн-түз РСФСРге кирсе дурус болот дешкен. Бул маселе зор кыйынчылыктар менен ишке ашкан. Анын себеби кыргыздар казактардын же башкалардын курамына кирсе өз алдынча өнүгүүсүнө тоскоол болмок, себеби эки элдин чарбалык маданий жактан окшоштуктары көп болгон. Эң негизгиси алар менен тең ата ишалып баруу керек эле. Экинчи топтун башында Рахманкул Кудайкулов туруп, Дүйшөнөлы Бабаханов, Ы.Тойчуновдор болушкан. Алар Кара-Кыргыз автономиялык областынын Кыргыз (Казак) АССРинин курамында болуусун каалашкан. Мындай жагдайды кээ бир окумуштуулар көбүнчө уруулук принципте жиктелүү багытын алып, эскиликтин калдыгы катары баалашат. Ал эми Ж. Абдрахманов муну эки саясий топтун жаатташуу күрөшү деп белгилеген. Ушундай карама-каршылыктар болсо да бул алгачкы аракет текке кеткен жок, акыры 1924-жылы 14-октябрда Кара-Кыргыз автономиялуу областы түзүлдү. Албетте мында А.Сыдыков, Ж.Абдрахманов, И.Арабаев, И.Айдарбековдун салымдары зор. Кара-Кыргыз автономиялуу областы түзүлгөндөн кийин Кыргызстанда партиялык жана советтик бийлик органдары уюшулган. 1924-жылы 18-октябрда Борбор тарабынан түзүлгөнү бактылуу өзгөчө башкаруу формасы – Ревком (революциялык комитет) киригизилген. Бул жаңы бийлик органын шайлаганга чейинки эң жогорку мамлекеттик орган болгон. Анын 17 адамдан турган курамы бекитилген: РКП(б)нын Кыргыз обкомунун партиялык бюросунун I-секретарлыгына Михаил Каменский, 2-секретарлыгына Жусуп Абдрахманов, областтын ревкомунун төрагалыгына Иманаалы Айдарбеков бекитилген. [1]

Ревкомдун алдына мамлекеттик бийликти уюштуруу, областык башкаруу аппаратын түзүү, областы административдик-территориялык жактан райондоштуруу, Советтердин учредителдик създин даярдоо жана өткөрүү тапшырмалары коюлган. Ревком тарабынан даярдалган Учредителдик съезде А.Сыдыков менен Кудайкуловдун тобунун ортосунда кызмат үчүн тирешүүлөр болуп, Кыр обкомдун партиясынын биринчи секретары М.Д.Каменскийдин көмөгү менен Кудайкуловдун тобу жеңип чыккан. Тирешүүнүн негизиндеби же Кара-Кыргыз обкомунун биринчи катчылыгына дайындалган М. Каменскийдин саясатынанбы, айтор анын экинчи катчылыгынын милдетин аткарып жаткан ЖусупАбрахманов 1925-жылдын март айында болгон Кара-Кыргыз облустук партиялык уюштуруу курултайында өзүнө ылайыктуу кызматка да,

облустук комитеттин курамына да шайланбай калат. Ушундай эле тагдыр билимдүү, чоң тажрыйбалуу жана бийик абройлуу жергиликтүү кадрлардын бири А.Сыдыковдун жактоочусу, ревкомдун төрагасы И. Айдарбековго да тийиштүү болгон. Областтык аткаруу комитетинин төрагасы болуп эки топко теңкирбеген, Кыргызстанда совет бийлигин орнотууга активдүү катышкан А. Орозбеков Кара-Кыргыз автономиялуу облусунун төрагалыгына шайланган. Тарыхчылардын оюу боюнча Каменский борбордон жиберилген адам катары өзүнүн жанында жергиликтүү чыныгы тың иш билген адамдарды жетектөөгө күчү жетпегендигин түшүнүп, булардан кутулуунун айласын ойлогондур. Коомдогу болуп жаткан иштерге саясий ишмер катары терен анализ бере билген Абдыкерим Сыдыковдун кийинки тагдыры «Отузчулардын» каты менен байланыштуу. [1] 1925-жылы Кыргызстандагы мамлекеттик кайра түзүү боюнча жүргүзүлгөн иш чараларды талдоо менен 30 партиялык жана советтик кызматкерлер жогору жакка кат менен кайрылган. Катта партиялык жетекчиликтин иши, анын советтик жетекчиликтин ишине кийлигишүүгө аракеттенүүсү жөнүндөгү жагдайлар сынга алынган. «Отузчулардын» башчысы А.Сыдыков эле. Жогору жактан кат терен анализге алынбастан эле улутчул деген мүнөздө бааланган. Ошол эле жылы «отузчулардын» башчылары партиядан чыгарылып, жетекчилик кызматтардан алынган. Топтун лидерлеринин катарында А.Сыдыковдон башка И.Айдарбеков, Ж.Абрахманов жана И.Арабаев киришкен. Ошондуктан, Сыдыковчулар тууралуу белгилүү бир элес алыш үчүн алардын өмүр жолу менен ишмердүүлүгү жөнүндө жалпы мүнөздөмө берүү зарыл. Иманалы Айдарбеков кыргыз элинин өз алдынча мамлекетке ээ болушуна, анын юридикалык жактан таанылышы жаатындагы иштердин башында турган. Октябрь революциясы жеңген учурда кыргыз жергеси бытыранды, калкыбыз чачыранды болуп, анын түндүк аймагы Түркстандын Жети-Суу облусуна, түштүгү Сыр-Дарыя облусуна карап калган. Ошондон улам, жаңыдан калыптана баштаган улуттук интеллигенциянын алдыңкы тобу кыргыз кыйырын бириктирип, өз алдынча мамлекет түптөө демилгесин көтөрүп чыккан. Иманалы Айдарбеков ошолордун алдыңкы сабында болгон. Советтик Кыргызстандын тунгуч мамлекет башчысы “президенти” болуп эсептелинет. Абдыкадыр Орозбеков 1927-1937-жылдары Кыргыз АССРнин БАКтын председатели болгон. Анын эмгегинин натыйжасында Кыргызстан автономиялык республика, кийин союздук республика болуп кайра түзүлүүгө жеткен. Кыргызстанда Совет бийлигинин орношу жана бекемделиши үчүн күрөшкөн. Граждандык согуш жылдары катардагы солдаттан отряддын командири, комиссарына чейин жеткен. Ошондой эле басмачылык кыймылга каршы бир топ согуштук операцияларга катышкан.

1930-31-жылдары жаңы кыргыз алфавитин иштеп чыгуу боюнча Борбордук Комиссияны өзү жетектеген. 1924-жылы РКП(б)нын Кыргыз обкомунун партиялык бюросунун 2-секретары болуп шайланган Жусуп Абдрахманов азыркы Кыргызстандын чек арасын аныктоого өзүнүн салымын кошкон. 1927-жылы 12-мартта 26 жаш курагында Кыргыз АССРнин Эл Комиссарлар Советинин председатели болуп дайындалган. 1930- жылдардын башында Кыргыз АССРиндеги экономикалык кыйынчылыктарды эске алып, дан даярдоо боюнча берилген жогорку планы аткаруудан баш тарткан. Натыйжада Кыргыз АССРи жалпы ачарчылыкка дуушар болгон эмес. [3]

Ошол жылдары Украинадан, Казакстандан, Поволжьядан жүз миңдеген качкындар Кыргызстанга келип баш калкалап, аман калышкан. Ишеналы Арабаев өтө белгилүү саясий жана руханий инсан болгон. Орус-тузем мектебин бүтүп, Нарын, Каракол уездеринде агартуучулук иш жүргүзүп, ал жерлерде алгачкы мектептерди ачкан. 19 китеп жазып, алар Ташкент, Москва, Уфа, Фрунзе шаарларында басылып чыккан. [3] Сабатсыздыкты жоюуда анын чоңдор үчүн алиппесинин ролу чоң. Котормочу да болгон. Коомдук – саясий мүнөздөгү адабиятты, анын ичинде Лениндин

бир нече эмгегин кыргызчага которгон. 1925-жылы “30-чулардын” оппозициялык арызын даярдоого жигердүү катышкан. Партиядан чыгарылган. Ошондон кийин саясаттан кетип, агартуучулук жана мугалимдик ишмердүүлүккө өткөн. 1933-жылы Социал Туран партиясына тиешеси бар деген күнөө менен камакка алынган жана ошол жерде каза болгон. Партиялык жагынан реабилитация болгон эмес. Жогоруда айтылгандарды жыйынтыктап, сөзүмдүн акырында А.Сыдыков, Ж.Абдрахманов, И.Айдарбеков, И.Арабаев, А.Орозбеков сыяктуу инсандарыбыз мамлекетибиздин түптөлүп негизделишине салым кошуп, кыргыз улутунун өнүгүшү жана келечек муун үчүн өздөрүнүн өмүрүн аяшкан эмес деп баса көрсөтө алам. Ошондуктан биз ушул тарыхый инсандар түптөп, негиздеп берген кыргыз мамлекеттүүлүгүбүздү көздүн карегиндей сактап, керек болсо мындан аркы өнүгүшүнө өз салымдарыбызды кошуубуз керек.

Адабияттар:

1. **Осмонов, О.** Кыргызстандын тарыхы (эң байыркы доордон азыркы мезгилге чейин) // [Текст] А.Асанканов // Б., 2001
2. **Плоских, В.** Кыргызстандын улуттук лидери Абдыкерим Сыдыков [Текст] 3.Курманов, У.Бегалиев // Бишкек – 1999. 56-57-бб., 91-б.
3. **Т. Чоротегин** Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн башаты: байыркы доор жана орто кылымдардын эрте мезгили // [Текст] Б: 2012-ж ноябрь.
4. **Муканбетова, Р.Б.** Кыргыз мамлекетинин түптөлүшүндөгү инсандардын ролу. / [Текст] Известия ВУЗов Кыргызстана” №11, 2016 144-146-б